

С. С. Кочергіна

Донецький національний університет

Структурні типи назв професій у сучасній українській мові

Кочергіна С. С. Структурні типи назв професій в українській мові. У статті проведено морфологічний аналіз лексем на позначення професій в сучасній українській мові. У ході дослідження виокремлено 6 словотворчих засобів творення назв професій: кореневий, субстантивация, афіксальний, словоскладання, засіб творення юкстапозитив та словосполучень. Проведено кількісний і якісний аналіз 2525 назв професій в українській мові, які розподілено між даними структурними типами та їх підтипами. Окреслено перспективи подальшого дослідження.

Ключові слова: *морфологія, словотворення, структурний тип, афіксація, професія.*

Кочергина С. С. Структурные типы названий профессий в украинском языке. В статье проведен морфологический анализ лексем, обозначающих профессию, в современном украинском языке. В процессе исследования выделено 6 словообразовательных способов образования названий профессий: корневой, субстантивация, аффиксальный, словосложение, способ образования юкстапозитив и словосочетаний. Проведен количественный и качественный анализ 2525 названий профессий в украинском языке, которые распределены между данными структурными типами и их подтипами. Очерчены перспективы дальнейшего исследования.

Ключевые слова: *морфология, словообразование, структурный тип, аффиксация, профессия.*

Kochergina S. S. Structural types of profession names in modern Ukrainian. The article focuses on morphological analysis of profession names in the modern Ukrainian language. 6 word-formative methods of profession names formation are singled out: rooting, nominalization, affixation, word-compounding, juxtaposition and word-combination. Quantitative and qualitative analysis of 2525 profession names in the Ukrainian language is carried out. They are distributed among these structural types and their sub-types. Further research perspectives are defined.

Key words: *morphology, word-formation, structural type, affixation, profession.*

Виявлення особливостей та основних тенденцій розвитку словотвірної системи певної мови належить до актуальних завдань сучасної лінгвістики: його розв'язання неможливе без дослідження дериваційної системи на синхронному зрізі. Завдяки словотворенню мова постійно реалізує свої можливості у забезпеченні комунікативних потреб суспільства. Спираючись на власні словотворчі ресурси, а також запозичуючи певну частину їх з інших джерел, дериваційна система певної мови формує великий потенціал для утворення різноманітних лексичних одиниць [14:193]. Словотвірні типи поповнюються новими похідними словами, активізуються семантичні розряди лексики і твірні основи [7:168].

Сучасна українська мова має у своєму розпорядженні чисельні способи утворення нових слів, до яких відносяться афіксація, словоскладання, конверсія, скорочення, субстантивация, зворотний словотвір, лексико-семантичний спосіб, чергування звуків і перенос наголосу в слові (фонологічний спосіб) тощо. Словотворчі засоби залучаються для позна-

чення тих реалій, які можуть оцінюватися, коли необхідно актуалізувати в них такі ознаки й властивості, що мають практичне значення для людини під час освоєння нею світу. Серед них ті, які пов'язані з біологічним виживанням людини або ті, що мають важливе господарське значення [2:29], до яких відносяться і професійна діяльність людини.

Предметом дослідження стали 2525 назв професій сучасної української мови, що дозволило зробити ґрунтовні висновки стосовно особливостей творення розглянутих одиниць. Основним завданням даної статті є аналіз морфологічної будови назв професій (НП) в українській мові, який дозволив виділити такі структурні типи: афіксальні НП; складні НП; НП-словосполучення; НП-юкстапозитив; кореневі НП; субстантивовані НП.

Найпродуктивнішим способом творення назв професій у сучасній українській мові є афіксація, зокрема суфіксація, тобто творення нових одиниць шляхом приєднання до твірної основи суфікса. Аналіз 2525 одиниць на позначення професій в українській мові

виявив, що за допомогою афіксації утворено 1722 (68,2%) іменника на позначення професії, серед них 1454 (57,5%) — суфіксальні утворення, а 268 (10,6%) — префіксально-суфіксальні. Одиниць, утворених власне префіксальним способом, виявлено не було.

У сучасній українській мові афіксальні іменники на позначення професій утворені за допомогою як власне українських, так і запозичених суфіксів. Розглянемо їх окремо.

В активному творенні імен діяча [11: 196] взагалі та назв професій зокрема особливе місце посідають іменники на **-ник** (293 одиниці). Наприклад, *кранівник, вантажник*.

Також частотними серед власне українських є суфікси **-ар/-яр** (183) та **-льник** (179): *лікар, маляр, нікелювальник, парильник* та інші.

Решта суфіксів українського походження є менш продуктивними. Так, наприклад, суфікс **-ець** зустрічається у 22 назвах професій, що складає усього 1,5% від загальної кількості суфіксальних утворень: *путієць, продавець*. Суфікси **-ач** та **-щик** використані відповідно у 12 (0,8%) та 10 (0,7%) одиниць: *зурнач, копач, натурщик, тральщик*. Поодинокі назви професій утворені за допомогою таких суфіксів, як **-тель** (5), **-ій** (3), **-чик** (1): *вихователь, возій, вертольотчик*.

Окрему групу складають «жіночі» суфікси, тобто афікси, приєднання яких до основи іменника утворює назви професій жіночого роду. Найпродуктивнішим з поміж таких суфіксів є **-иця**. З його допомогою утворено 213 одиниць, що складає 14,6% від загальної кількості суфіксальних НП: *гусятниця, регулювальниця*. Іншим продуктивним жіночим суфіксом є **-ка**, який використано у 159 одиницях — 11%: *квіткарка, акушерка*. Такі ж суфікси, як **-ша** (5), **-иха** (3), **-ля** (2), **-иня** (1) є непродуктивними, утворюючи незначну кількість досліджуваних одиниць: *барменша, повариха, ткаля*.

В українській мові існує більше трьох десятків запозичених суфіксів [9:50], які використовуються при творенні іменників, дієслів, прикметників. Досліджуваний мовний матеріал показав, що серед іншомовних суфіксів, застосованих у назвах професій сучасної української мови суфікси **-ист/-іст** (181) є найпродуктивнішими. Вони набули такого поширення завдяки запозиченню значної кількості назв професій з англійської мови. Наприклад, *гітарист, орнаментист*. Продуктивними також можна вважати запозичені суфікси **-ик/-ік** (73) та **-ер/-ор** (61): *фізик, хутовик, тренер, брокер*. Зазначені суфікси мо-

жуть сполучатися як з іншомовними, так і з власне українськими коренями.

Решта суфіксів іншомовного походження (**-авт/-евт, -атр, -ант/-ент, -ург, -ес, -ис, -ат**) є малопродуктивними при творенні назв професій сучасної української мови. Вони використані в поодиноких назвах: *акванавт, терапевт, педіатр, диригент, драматург, стюардеса, дипломат*.

Афіксальні НП сучасної української мови утворюються, окрім суфіксального, також префіксально-суфіксальним способом. Це іменники, утворені одночасним приєднанням до твірної основи префікса і суфікса, а також ті субстантиви, що формуються на основі прийменниково-іменникових сполучень, у яких прийменники функціонують як префікси й реалізують свої словотворчі можливості разом з суфіксами [12:289]. У лінгвістичній літературі розщеплений словотворчий формант, що складається з двох компонентів — префікса і суфікса, одночасно вживаних для утворення нового слова, називають ще конфіксом [4:112]. Таких одиниць було виокремлено 268.

У сполученнях, представлених двома українськими афіксами, суфікси **-ник** та **-(ува)льник** можуть поєднуватися з такими префіксами: **від-** (15) (*відвізник*), **ви-** (17) (*вивантажник*), **з-** (*зварник*), **за-** (10) (*закрійник*), **на-** (22) (*навідник*), **о-** (9) (*опалубник*), **об-** (17) (*обплітальник*), **пере-** (6) (*перекатник*), **під-** (2) (*підсобник*), **по-** (7) (*поливальник*), **при-** (10) (*прибиральник*), **про-** (13) (*провідник*), **роз-** (25) (*розмітник*), **с-** (3) (*скручувальник*). Крім того, суфікс **-льник** комбінується з префіксом **у-** (1) (*ушивальник*). Суфікс **-(ув)ач** сполучається з префіксами **від-** (2) (*відчіплювач*), **ви-** (7) (*випалювач*), **до-** (2) (*добирач*), **з-** (5) (*зчитувач*), **за-** (4) (*закупорювач*), **на-** (8) (*наклеювач*), **о-** (6) (*опалювач*), **об-** (13) (*обпилювач*), **пере-** (3) (*перекочувач*), **під-** (2) (*підшивач*), **при-** (1) (*причіплювач*), **про-** (1) (*протруювач*), **роз-** (12) (*розпилювач*), **с-** (3) (*сколювач*).

Крім зазначених вище сполучень, з українськими префіксами комбінуються суфікси **-чик, -щик, -тель, -ир**: **за+чик** (2) (*загрузчик*), **на+чик** (1) (*наладчик*), **по+чик** (1) (*посадчик*), **за+щик** (1) (*заготовщик*), **з+тель** (2) (*зілитель*), **про+ир** (2) (*проводир*).

Сполучення іншомовного префікса з українським суфіксом представлене наступними комбінаціями: **де+ник** (1) (*демонтажник*), **контр+ник** (1) (*контррозвідник*), **мікро+яр** (1) (*мікрорізбяр*), **ре+ник** (2) (*регенераторник*).

Нами зафіксовано по одному сполученню українського префікса із запозиченим суфіксом — **не+ік** (*неорганік*) та іншомовного префікса з іншомовним суфіксом — **полі+іст** (*поліграфіст*).

Після суфіксації, композиція є другим за продуктивністю способом творення назв професій у сучасній українській мові. При цьому його активність зростає, оскільки складні слова — найбільш економний засіб номінації. Вони є свідченням дії в мові закону економії лінгвальної енергії [14:225]. Крім того, активізації різних способів утворення складних і складноскорочених слів сприяє властива сучасній мові тенденція до створення й використання найменувань-уточнень [8:54].

Досліджуваний мовний матеріал показав, що в сучасній українській мові, на відміну від англійської, існують поодинокі назви професій, які можна вважати чистими композитами (13 одиниць), тобто вони складаються з принаймні двох повнозначних слів і при цьому не мають афіксальної морфемі (*важкоатлет*, *легкоатлет*). Переважна ж більшість складних назв професій поділяється на складноскорочені назви (223) та афіксальні композити (157).

Сучасна українська літературна мова відзначається інтенсивним формуванням та активним функціонуванням значного корпусу складноскорочених слів (аббревіатур). За дериваційними ознаками такі одиниці поділяються на три основні групи: 1) часткові, 2) ініціальні, 3) комбіновані [14:241–243]. Назви професій сучасної української мови представлені частковими аббревіатурами. Часткові (частковоскорочені) аббревіатури або контрактири — скорочення одного або кількох компонентів твірної (базового словосполучення) синтаксичної структури за умови обов'язкового збереження одного повного слова (*тележурналіст*), що сприяє більшій прозорості внутрішньої форми аббревіатур, полегшує їх розуміння та сприйняття читачами і слухачами [14:243].

Найбільш частотними серед складноскорочених НП сучасної української мови є одиниці, пов'язані з новими технічними засобами, що швидко розвиваються (телебачення, радіо, кіно, електротехніка, автомобілі, фотографія), а також з основними сферами життя (аграрна, біологічна та інші). На підставі аналізу мовного матеріалу ми виділили 42 елементи, які беруть участь у творенні назв професій сучасної української мови. Розглянемо детальніше такі назви зі скороченими частинами, що демонструють їхню активність: **радіо-** (31) *радіоре-*

портер, *радіотехнік*; **теле-** (21) *телередактор*, *телережисер*; **кіно-** (20) *кінопубліцист*, *кінодокументаліст*; **гідро-** (17) *гідромонтажник*, *гідротехнік*; **електро-** (13) *електрозварник*, *електрокарник*; **фото-** (9) *фотокореспондент*, *фотожурналіст*; **авто-** (6) *автоінспектор*, *автоконструктор*; **гео-** (6) *геоморфолог*, *геохронолог*; **психо-** (6) *психоневролог*, *психопатолог*; **агро-** (5) *агрохімік*, *агробіолог*; **авіа-** (4) *авіадиспетчер*, *авіаконструктор*; **космо-** (4) *космобіолог*, *космоплавець*; **палео-** (4) *палеоантрополог*, *палеогеограф*; **борт-** (4) *бортінженер*, *бортмеханік*; **нарко-** (4) *наркодільок*, *наркокур'єр*; **біо-** (3) *біоінженер*, *біокібернетик*; **енерго-** (2) *енергобудівник*; **геліо-** (2) *геліотерапевт*; **фіто-** (2) *фітопалеонтолог*; **мед-** (2) *медпрацівник*; **сан-** (2) *сантехнік*; **нейро-** (2) *нейрофізіолог*.

Крім вказаних елементів ще 20 подібних частин утворюють одиничні назви професій: **зоотехнік**, **етнопсихолог**, **кардіохірург**, **кваліметролог**, **патофізіолог**, **сейсмогеолог**, **трансфізіолог**, **фізіотерапевт**, **хронометражист**, **хромолітограф**, **астрофізик**, **відеоінженер**, **літконсультант**, **піротехнік**, **поліграфіст**, **дипкур'єр**, **фехтмейстер**, **парапсихолог**, **невропатолог**, **гастроентеролог**.

Вказані вище елементи можна розглядати як префіксоїди — різновиди афіксоїдів, які функціонально подібні до префіксів і займають їхню позицію у слові. Префіксоїдні основи збільшують аглютинативні тенденції у мові [9:71–75]: *геліогеофізик*, *біогеохімік*, *гідроелектрометалург*.

Складноскорочені назви професій сучасної української мови можуть утворюватися, окрім префіксоїдів, також за допомогою суфіксоїдів — компонентів слівної структури, що за своїми функціональними властивостями наближаються до суфікса, уподібнюються йому. Ми виділили 223 складні одиниці, друга частина яких є скороченою основою, яку можна розглядати як корінь і як афікс, з огляду на її загальнозживаність.

Аналіз морфологічної будови іменників на позначення професій сучасної української мови дозволив виділити 22 власне українські скорочені основи у другій частині слова. Наприклад: **-вар** (15) *клеєвар*, *куховар*; **-вод** (9) *діловод*, *цитрусовод*; **-роб** (8) *маслороб*, *різнороб*; **-вал** (3) *сукновал*, *шаповал*; **-лов** (3) *змієлов*, *краболов*; **-різ** (3) *дроворіз*, *металоріз*; **-руб** (3) *дроворуб*, *лісоруб*; **-бій** (2) *звіробій*; **-воз** (2) *молоковоз*; **-гон** (2) *плотогон*; **-лаз** (2) *верхолаз*; **-коп** (2) *землекоп*; **-кур** (2) *винокур*.

Решта скорочених основ (**-дер**, **-дув**, **-клад**, **-маз**, **-мір**, **-нос**, **-пас**, **-прав**, **-трус**) беруть

участь у творенні поодиноких назв: *шкуродер, складув, трубокклад, віршомаз, землемір, водонос, волопас, костоправ, сажотрус*.

Запозичених елементів, за допомогою яких утворюються складноскорочені назви професій сучасної української мови, ми виділили 8: **-лог** (114) *аеролог, акцентолог; -граф* (24) *бібліограф, географ; -пед* (3) *гіпнопед, логопед; -анатом* (2) *патологоанатом; -мен* (2) *спортсмен; -пат* (2) *гомеопат; -навт* (1) *гідронавт; -соф* (1) *філософ*.

При дослідженні композитів на позначення осіб за професією поряд із двоскладовими зафіксовані трискладові компоненти, утворені поєднанням іменникових основ (*гідропіско-струйник*), іменникових і дієслівних основ (*електро-газо-зварник*) чоловічого роду та їхні корелятивні утворення жіночого роду: *електро-газо-зварювачка*.

Афіксальні складні іменники на позначення професій сучасної української мови утворюються за допомогою суфіксального способу словотворення. Складно-суфіксальні слова — це вторинні одиниці прямої або непрямої номінації, безпосередніми складниками яких є поєднання не менш ніж двох неафіксальних морфем та словотворчого афікса [11:8]. З усього корпусу досліджуваних мовних одиниць сучасної української мови нами виділено 157 назв професій, які є афіксальними композитами. Аналіз виокремлених складних назв виявив, що найбільш продуктивним при їхньому творенні є суфікс **-ник** (60 одиниць): *гірськолижник, глибоководник*. При цьому вказаний суфікс може поєднуватися з суфіксом **-ів**: *тепловозобудівник, тракторобудівник*.

На другому місці за частотністю знаходиться суфікс **-ець** (43 одиниці): *канатоходець, метробудівець*. Значну частину таких утворень (29) складають назви з компонентом **-знавець** (*природознавець, правознавець*), який можна розглядати як суфіксоїд — проміжну афіксopodobну морфему, що є частиною складних або складноскорочених слів і яка наближається за словотвірними функціями до афіксів [6:183–184; 9:70]. Третє місце за продуктивністю посідає суфікс **-льник** (19 найменувань): *газорізальник, гірничорятувальник*.

Решта суфіксів є малоактивними: **-ик/-ік** (9) *металофізик, світлотехнік, -ор/-ер* (8) *звукооператор, звукорежисер, -ист/-іст* (4) *геодезист, стенографіст, -ач* (4) *гробокопач, золотощукач, -евт* (2) *голкотерапевт*.

Корпус мовних одиниць сучасної української мови, що є назвами професій, не обмежується словами. Аналіз професійних підсис-

тем свідчить про те, що значна кількість спеціальних понять передається не окремими словами, а словосполученнями (156 одиниць). Поява таких термінів-словосполучень пов'язана з синтаксичним способом творення термінів, сутність якого полягає в об'єднанні двох або більше зв'язаних у змістовому та граматичному відношенні слів, що становлять собою складне позначення поняття [10:357–369].

Усі терміни-словосполучення на позначення осіб за професією та видом діяльності належать до складних утворень, які зберігають самостійність поняттєвого змісту кожного із компонентів, наприклад: *верховий домашньої печі, монтажник електронного устаткування*, та ін.

В основі усіх НП-словосполучень лежать родо-видові відношення, де іменник у прямій формі виражає родові поняття, а іменник у непрямому відмінку або прикметник вказує на його видові ознаки, наприклад: *завантажувач лугу, доглядач будинку, набивальник блоків, майстер манікюру, набивник електроплавильної печі, зберігач музейних фондів, розбивальник феросплавів* і т.п. Атрибутивний компонент таких словосполучень конкретизує, уточнює значення певного родового поняття.

У сучасній українській лексиці на позначення осіб за професією ми також зафіксували 63 терміни-юкстапозити чоловічого роду. Наприклад, *вибірник-сортувальник, технік-програміст, виливальник-заливальник*.

Що стосується кореневого типу творення, аналіз фактичного матеріалу показав, що для назв професій сучасної української мови цей тип є невластивим. Це твердження доводить той факт, що кореневі НП складають усього 1,5% (38 одиниць) від загальної кількості досліджуваних лексем. При цьому власне українських назв нараховуємо 8, що відповідає 18% від усіх корневих найменувань: **чабан** — *той, хто доглядає овець*. Решта ж 82% одиниць припадає на запозичені назви, наприклад, **мім** — *актор пантоміми, пілот* — *той, хто управляє літальним апаратом*.

Таким чином, кореневий тип утворення нових назв професій у сучасній українській мові є непродуктивним, де переважають запозичення назв з інших мов.

У сучасному українському мовознавстві не існує єдиної думки щодо віднесення субстантивації до певного типу словотвору. Так, перехід з однієї частини мови до іншої (субстантивація прикметників, адвербіалізація дієприкметників) одні вчені відносять до морфолого-синтаксичного типу словотвору

[3; 14]. Інші розглядають субстантивацію як семантико-синтаксичний тип словотвору [1:14] або вважають субстантивацію лексико-граматичним типом словотвору [5; 13]. Слід погодитися з думкою останніх, тому що лексична одиниця зазнає змін при субстантивації, при якій трансформація прикметника в іменник пов'язана перш за все із зміною його значення.

Для українських назв професій утворення лексем шляхом субстантивації, тобто переходу прикметників у розряд іменників є нетиповим. Це — незначна кількість найменувань (8 одиниць), утворених неморфологічним способом: *люковий, посильний* та інші.

Таким чином, назви професій сучасної української мови за своєю морфологічною будовою бувають шести видів: кореневими, субстантивованими, афіксальними (суфіксальними, префіксально-суфіксальними),

складними (композиціями, афіксальними композиціями, складноскороченими) юкстапозиціями та складними (словосполученнями). Найпродуктивнішим структурним типом НП є афіксальний (68,1%), що пояснюється синтетичністю української мови. Найменш активними типами є субстантивовані (0,2%) і кореневі (1,5%) назви професій.

У морфологічній системі кожної мови відображена національна мовна свідомість — спільність мовного відображення дійсності в свідомості представників певного національного колективу, що проявляється насамперед у мовних рефлексіях носіїв тієї або іншої мови як сукупність їхніх знань про національну мову. У зв'язку з цим видається перспективним зіставне дослідження морфологічних систем різних мов, що є маловивченим аспектом морфології.

Література

1. Ващенко В. С. Стилїстичні явища в українській мові / Ващенко В. С. — Харків : ХДУ, 1958. — 327 с.
2. Вендина Т. И. Словообразование как способ дискретизации универсума / Вендина Т. И. // Вопросы языкознания. — 1999. — № 2. — С. 27–49.
3. Виноградов В. В. Основные типы лексического значения слова / Виноградов В. В. // Избранные труды : Лексикология и лексикография. — М. : Учпедгиз, 1977. — С. 121–134.
4. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. — К. : Вища школа, 1985. — 360 с.
5. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. — К. : Наукова думка, 1981. — 199 с.
6. Гриценко Н. С. Сложносуффиксальные и аффиксоидные существительные / Гриценко Н. С. // Словообразование современного русского языка : Сб. науч. тр. — М., 1996. — С. 183–184.
7. Земская Е. А. Активные тенденции словопроизводства / Земская Е. А. // Русский язык. — Орле, 1997. — С. 167–201.
8. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Земская Е. А. — М. : Наука, 1992. — 221 с.
9. Клименко Н. Ф. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. — К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні Національної Академії наук України, 1998. — 161 с.
10. Мельчук И. А. Курс общей морфологии / Мельчук И. А. — М. : Языки русской культуры ; Вена : Венский славистический альманах, 1997. — 416 с.
11. Петрухина Е. В. Русское производное слово как когнитивная модель интерпретации явлений действительности / Петрухина Е. В. // Словообразование современного русского языка : Сб. науч. тр. — М., 1996. — С. 196.
12. Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наукова думка, 1979. — 406 с.
13. Стаховська Н. Ф. Семантична та словотвірна структура агентивно-професійних найменувань металургійної термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Стаховська Наталя Федорівна. — Дніпропетровськ, 2002. — 189 с.
14. Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації) : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Стишов Олександр Анатолійович. — К., 2003. — 458 с.